

UOT: 911.2

BÖYÜK QAFQAZIN CƏNUB YAMACININ TƏBİİ ŞƏRAİTİNİN QISA SƏCİYYƏSİ

Nurməmmədli Məhin Azər

Elmi rəhbər: dos.İsmayilova A.A.

Bakı Dövlət Universiteti, Coğrafiya fakültəsi
Email: mehinnurmammedli36@gmail.com

Xülasə: Məqalə Böyük Qafqazın cənub yamacı landşaftlarının geoloji quruluşu, relyefi və iqlim xüsusiyyətlərinə həsr edilmişdir. Məqalədə sözü gedən ərazilərin müxtəlif dövrlərdə geoloji cəhətdən inkişafı, təbii coğrafi proseslər nəticəsində relyefin formalaşması və həmçinin bu ərazilərdə iqliməmələgətirən amillər və iqlim xüsusiyyətlərindən bəhs edilir.

Açar sözlər: Böyük Qafqaz, geoloji quruluş, depressiya, silsilə, çöküntü, fasiya, üstəgəlmə, antiklinori, iqlim.

Böyük Qafqaz vilayəti Azərbaycan ərazisində böyük bir hissəni əhatə edərək, mürəkkəb relyef quruluşuna malikdir. Baş Qafqaz silsiləsinin cənub yamacı kəskin parçalanmış relyefə malik olmaqla, sahəsi 4415 km²-dir. Yamacın geoloji quruluşu, süxurların əmələgəlmə şəraitinin müxtəlif olması, həmçinin yamacların xarici qüvvələrin təsirinə məruz qalması ərazinin relyefinin mürəkkəb olmasına gətirib çıxarmışdır. Eyni zamanda torpaq və bitki örtüyü relyefin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Baş Qafqaz silsiləsinin cənub yamacında olan süxurlar intensiv əyilməyə məruz qalaraq əksər yerlərdə şaquli istiqamətdə uzanırlar. Müxtəlif yaranma xüsusiyyətlərinə mənsub relyef formalarının əmələ gəlməsinə yüksək çatlılıq və parçalanma xarakterinə malik süxurların intensiv aşınması səbəb olmuşdur. Relyefin formalaşmasına təsir göstərən amillərdən biridə yüksək dağlıq qurşaqlarda iqlimin gün ərzində tərəddüdünün kəskin dəyişməsidir. [1. səh:55-57]

Yağıntıların illik paylanması və intensiv olması müasir relyefin əmələgəlməsinin inkişafını bir qədər sürətləndirmişdir.

Cənub-şərq istiqamətdə uzanan Baş silsilədən ayrılan cənub və cənub-şərq istiqamətli yan silsilələr birdən birə alçaqlıq 3500-3600 m-dən 600-800 m-ə qədər düşmüşdür. Bu da relyefin xarakterik xüsusiyyətini müəyyənləşdirib. Burada silsilələr möhkəm və sıldırım yamaclara malik olmaqla kəskin sürətdə parçalanıb.

Mürəkkəb relyef quruluşuna malik olan Qovdağ və Niyaldağ silsilələri Baş silsilə istiqamətində uzanır, Göyçayla Pirsaat çayı arasında yerləşən Qovdağ silsiləsinin süxurları təbəşir dövrünü məxsus əhəngdaşlarından, mergel və gillərdən ibarətdir.

Qovdağ silsiləsinə nəzərən Nialdağ silsiləsi böyük əraziyə malikdir. Nialdağ silsiləsi Qovdağ silsiləsindən relyefin müxtəlif olması ilə fərqlənir. Geoloji strukturların xarakteri və süxurların müxtəlif olması bu fərqə gətirib çıxarır. Silsilənin tərkibinə nəzər salsaq tufokonqlomeratlardan, tufobrekçiyalardan və qumdaşlarından ibarətdir. Silsilənin suayrıcı hissəsi əksər yerlərdə ətrafa doğru alçalır. Silsilənin intensiv parçalanması Girdimançay, Ağsu, Axoxçay, Göyçayın yuxarı axımının dərələri ilə əlaqədardır. Sıldırım yamaqlara malik olan dar və dərin dərələrin əmələgəlməsi Girdimançayın silsiləni kəsib keçməsi ilə bağlıdır. [3.səh : 126 -129]

Nialdağla Qovdağ silsilələri arasında bəzi çökəkliklər var. Bu çökəkliklərə Müdrüc, Lahıc, Avaxal aiddir.

Qanıx-Əyriçay depresiyasının şimalı Baş Qafqazın cənub yamacı ilə sərhədlənir. Geniş ərazini əhatə edən cənub-şərqi Qafqaz mürəkkəb relyefə malikdir. Cənub-şərqi Qafqaz bir-birindən fiziki-coğrafi şəraitinə görə ayrılan 3 qurşaqlardan ibarətdir.

1. Yüksək dağlıq (2000-2200-4500 m)
2. Orta dağlıq (1000-1200-2000-2200 m)
3. Alçaq dağlıq (800-1000-1200 m)

Baş Qafqaz silsiləsi Bazardüzündən başlayaraq cənub-şərqi Qafqaza daxil olur. Tufan dağından etibarən silsilə birneçə km cənub-şərqi uzanaraq birdən-birə cənub istiqamətə keçir. Silsilə Babadağ və Dübrardan keçərək təkrarən cənub-şərqi istiqamətdə Gədi və Girkəçi dağ ərazisində təpə və tirələrlə əvəz olunur. Çay dərələri ilə kəsilərək silsilənin 2 yamacı da kəskin parçalanıb.

Baş Silsilə ilə eyni istiqamətdə uzanan Qayot-Qoca silsiləsinin relyefi başqa silsilələrin relyefindən çox fərqlənir. Silsilə Xaltan çökəkliyi ərazisində intensiv təzahür etdiyi halda şimal-qərb hissədə ayrı-ayrı fraqmentlər kimi saxlanılıb.

Çay dərələri silsiləni kəsməklə sıldırım yamaqlara malik dərələr yaradır. Daha çox silsilənin cənub yamacı intensiv parçalanmaya məruz qalıb.

Relyefi mürəkkəb quruluşa malik olan silsilə Cənub-Şərqi Qafqaz daxilindədir. Silsilə bir-birindən dərin kanyon dərələrlə parçalanan hündür platolardan ibarətdir. Platoların əmələ gəlməsində eroziya və denudasiyaya davamlı süxurlar böyük rol oynayır. Yan silsilənin şimal-

şərqində yerləşən Şuduq silsiləsi özünəməxsus relyefə malikdir. Bu silsilə cənub-şərqə uzanaraq alçaq dağlıq qurşağa daxil olur. Silsilə şimal-qərb və cənub-şərqə doğru tədricən alçalır. Şuduq silsiləsinin cənub hissəsində yerləşən Qaynarça silsiləsinin suayrıcısı platovaridir. Dəniz mənşəli terraslarla qovuşması silsilənin şimal-şərq istiqamətdə alçalmasının nəticəsidir. [2.səh:72-74]

Qeyd etdiyimiz silsilələr arasında bir sıra erozion -denudasion tipli çökəkliklər (Xaltan, Gilgilçay, Tuğçay və s.) var. Baş Qafqaz şimal, şimal-şərq səmtində daha da enərək Qusar maili düzənliyi və Samur-Dəvəçi ovalığı ilə birləşir.

Cənubda 1600 m-dən şimala 200 m-ə qədər enən Qusar maili düzənliyində səth meyilliliyi həmin istiqamətdə $10-12^{\circ}$ -dən $2-10^{\circ}$ -yə qədər azalır.

Səthi yeşikvari dərələrlə kəsilən düzənlik ayrı-ayrı hissələr ayrılıb. Şimalda Samur çayından cənuba Ataçay mənşəbinə qədər enən Samur-Dəvəçi ovalığı cənub istiqamətdə ensizləşir. Ovalığın hündürlüyü dəniz səviyyəsindən 200-28 m aralığındadır. Ümumilikdə Baş Qafqaz silsiləsi ərəzsində meyillilik iri kəmiyyətlərlə ölçülür. Səthdə meyillilik $15-60^{\circ}$ aralığındadır. Ancaq dik yamaclarda bu kəmiyyət 60-700 və lap çox olur. Silsilənin aşağı cənub-şərq hissəsində və Qobustandan da bu rəqəm 100-dən aşağıdır. Üfuqi parçalanmanın qiyməti yarğan-qobunun sıxlığı $0,3 \text{ km/km}^2$ -lə $1,2 \text{ km/km}^2$ arasındadır.

Böyük Qafqazın respublikamız daxilində yerləşən hissəsi mürəkkəb qurşaq yaradır. Əsasən geoloji strukturlara uyğun gələn relyefdə yüksək sahələr adətən qalxma ampplitudası daha çox olan mərkəzdəki ərəzilərə uyğundur. Həmin mərkəz hissədə Böyük Qafqaz meqaantiklinoriyasının cənub-şərqə iştirak edir. Bu antiklinori Tufan antiklinorisi kimi tanınır. Antiklinorinin nüvəsi yura çöküntülərindən ibarətdir. Tinov-Rosso dağlarından başlayaraq Məlkə mud dağından keçir və Cimiçayın dərəsinə qədər uzanır. Təbəşir yaşlı çöküntülərlə örtülmüş antiklinorisinin nüvəsi Cimiçayın yuxarı axınındadır. Qurmuxçay və Məlkə mud dağları arasında yerləşən antiklinorinin nüvəsi şimal yamacdadır. Bunu səbəbi isə şimal-qərbdə suayrıcı istiqamətilə gedən Məlkə mud üstəgəlməsidir. Tsüxur, Xuray və Sarıbaş antiklinoriləri 3 struktura olmaqla Tufan antiklinorisinin qərbində yerləşir. Adı çəkilən strukturalar Ataçay tektonik zonasının yaranmasında mühüm rol oynayır. Zaqatala-Qovdağ və Vandam antiklinoriləri Böyük Qafqaz meqaantiklinorisinin cənubunda sərhəd təşkil edir. Sinklinrini V.Y.Xain və Ə.Ş.Şıxəlibəyli 2 zonaya ayırıb:

1. Salavat

2. Zaqatala-Babadağ

Salavat zonasında üst yura çöküntülərinə rast gəlinir. Salavat aşırımının strukturunun əmələgəlməsində cənub-şərqdən Mıxıx şimal-qərbdən İlisu üstəgəlməsi əsaslı şəkildə rol oynayır. Qamərvan Qumbaş üstəgəlməsi Zaqatala-Babadağ zonasını şimaldan Qaynar üstəgəlməsi isə cənubdan əhatə edir. Bu zonada qədim yaşlı Babadağ lay dəstəsinin süxurları, Düzsirt fasiyasının süxurlarına rast gəlinir. Ə.Ş.Şıxəlibəylinin verdiyi məlumata görə Babadağ lay dəstəsində qalınlıq 1500 m-dir. Bu zona Baş silsilədən cənubda yerləşməklə Vədəmçay və Talaçay hövzəsinin orta dağlıq qurşağını əhatə edir.[4. səh: 55]

Zaqatala-Babadağ zonasında Küsnüs sinklinal morisi, Şordərə sinklinal çökəkliyi Qoşan-Saralçay antiklinalı yerləşir.

Zaqatala-Babadağ zonası ilə Qovdağ-Sumqayıt zonasının sərhədi Göyçay hövzəsindən keçir.

Altıağac-Kürkəçidağ antiklinorisindən cənubda Qovdağ-Sumqayıt zonası yerləşir. Qovdağ yarım zonası da Qovdağ-Sumqayıt ərazisinin qərbinə əhatə edir. Bu zona Göyçay, Girdimançay və Pirsaatçayın yuxarı hissəsində yerləşir. Qovdağ-Sumqayıt ərazisinin cənubunu Lahıc sinklinorisi əhatə edir. Adı çəkilən 2 ərazini Zəngi üstəgəlməsi ayırır. Lahıc sinklinorisini təşkil edən süxurlar paleogen yaşlı olub, litoloji cəhətdən qumdaşlarından, mergellərdən, konqlomeratlardan təşkil olunub. Sinklinorinin daxilində qalınlığı 1000-1500 m-ə çatan çöküntülər var. Vəndam antiklinorisi Zaqatala-Qovdağ sinklinorisindən cənubda Vəndam antiklinorisinin ərazisi daxilində şimaldan-cənuba doğru Daşagil sinklinorisi Oğuz antiklinorisi, Qax sinklinorisi və Nuxa antiklinorisi yerləşir.

Üst, alt və qədim yaşlı vulkanogen çöküntülər qalınlığı 1500 m olmaqla Vəndam antiklinorisinin şərqini əhatə edir. Buradakı əhəngdaşlar sinklinal depressiyanın Yelgədik-Niyaldağ istiqamətindədir. Antiklinorinin şərq cənub-şərqə doğru daralır, Pirsaat dərəsi ərazisində üçüncü dövr çöküntülərinin altına keçir. V.Y.Xain; N.B.Vossoyevič kimi Qafqazı araşdıran bir sıra tədqiqatşılar Niealdağ silsiləsinin cənubunda yerləşən Ağsu və Girdimançay hövzələrində Basqal və Astraxan zonalarını ayırırlar. Vəndam antiklinorisinin cənub istiqamətində Alazan-Əyriçay sinklinorisi yerləşir. Kür-Rion sinklinorisinin şimal kənarını bu strukturu əhatə edir. Şimaldan Nuxa antiklinorisi, cənubdan Daşüz antiklinorisi ilə sərhədlənən Qanıx-Əyriçay sinklinorisi böyük qalınlığa malikdir. Bu sinklinori allüvial-prolüvial, allüvial mənşəli çöküntülərdən ibarət depressiyadır.

Respublikamızın ərazisinə daxil olan Böyük Qafqazın şərq zonasının geoloji quruluşu mürəkkəbdir. Tufan antiklinorisi Böyük Qafqaz meqaantiklinorisinin şərq hissəsini əhatə edir. Adı çəkilən antiklinorisinə aid olan Bazardüzü zirvəsinin şərqində Bazardüzü və Quruş Torpaq antiklinorisi, Xınalıq sinklinorisi yerləşir. Tufan kənd və Təngi-Beşbarmaq antiklinoriləri arasında Şahdağ-Xızı sinklinorisi yerləşir. Bu sinklinori iki sərbəst zonadan ibarət olub, qərbdə Şahdağ şərqdə isə Xızı zonasına ayrılır. Azərbaycan ərazisinə aid olan Böyük Qafqazın yüksək dağlıq hissəsində iqlim soyuq olub, atmosfer çöküntüləri üstünlük təşkil edir. (900-1200 m) Subalp qurşaqlarda ən isti ayın orta temperaturu $+13^{\circ}$, daha yüksək qurşaqlarda isə $5-7^{\circ}$, daimi qar örtüyü və buzlaqlarda dağ-tundra iqlimi mövcuddur. Dağ-tundra iqlimi aşağıdakı zirvələrdə müşahidə olunur: Bazardüzü, Şahdağ, Bazaryurd, Tufan və s. Yay ayları istisna olmaqla bu iqlim tipi daxilində çox güclü və uzunmüddətli şaxtalar olur. [1. səh: 132-134]

Baş Qafqaz silsiləsinin iqlimi 5 amillə müşayiət olunur:

- 1) Coğrafi enlik
- 2) Dağ sistemləri ilə əhatə olunma
- 3) Relyefin kəskin parçalanması
- 4) Dəniz səviyyəsindən olan yüksəklik
- 5) Silsilənin cənub yamacının ətəklərindəki çay dərələri

Qeyd edilən amillər respublikanın cənub və şimal şərq hissəsində iqlim göstəricilərinin fərqli olmasına gətirib çıxarır. Fərqli iqlim göstəriciləri dedikdə temperatur, yağıntı, rütubətlik, küləyin gücü və istiqamətindəki müxtəliflik nəzərdə tutulur. Bu səbəbdən dolayı həmin ünsürlər coğrafi rayonlarda, yamaclarda, vadilərdə, suayırıcı yüksəkliklərdə fərqlidir. Ərazi dəniz səviyyəsindən yüksəkdə yerləşdiyinə görə iqlimdə bir o qədər soyuqdur. Qışı uzunmüddətli olmaqla yağıntıların miqdarı yüksək olur, vegetasiya dövrü qısa müşahidə olunur. Yağıntıların ən çox düşdüyü dövr payız, qış və yaz aylarıdır. Böyük Qafqazın qərb və şərq hissələrini müqayisə etdikdə daha çox yağıntı şərq hissəsində müşahidə olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Qəribov Y.Ə. Azərbaycan Respublikasının müasir landşaftlarının antropogen transformasiyası. Bakı: Mars Print, 2011.
2. Mərdanov İ.E. Azərbaycan ərazisində relyefəmələgətirici proseslərin antropogen amillər nəticəsində aktivləşməsi haqqında // Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyətinin əsərləri, X cild. Bakı: Araz, 2006.

3. Mərdanov İ.E Azərbaycan ərazisinin ekogeomorfoloji vəziyyəti, təbii tarazlığın pozulmasının nəticələri haqqında // - Bakı Azərbaycan coğrafiya cəmiyyətinin əsərləri XII cild 2008
4. Əhlimanova N.R., Əhlimanov R.M. Böyük Qafqazın cənub yamacı meşə landşaftlarının transformasiyasının kartoqrafik metodla öyrənilməsi // Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyətinin BDU filialının əsərləri, II cild. Bakı: BDU, 2009. 54-56 s.

КРАТКОЕ ОПИСАНИЕ ПРИРОДНЫХ УСЛОВИЙ ЮЖНОГО СКЛОНА БОЛЬШОГО КAVKAZA

Нурмаммедали Махин

Аннотация: Статья посвящена геологическому строению, рельефу и климатическим особенностям ландшафтов южных склонов Большого Кавказа. В статье рассказывается о геологическом развитии указанных территорий в разные периоды, о формировании рельефа в результате естественно-географических процессов, а также о факторах и климатических особенностях климата этих территорий.

Ключевые слова: Большой Кавказ, геологическое строение, депрессия, хребет, осадконакопление, фации, поднятие, антиклинор, климат.

BRIEF DESCRIPTION OF THE NATURAL CONDITIONS OF THE SOUTHERN SLOPE OF THE GREAT CAUCASus

Nurmammadli Mahin

Abstract: The article is dedicated to the geological structure, relief and climatic features of the landscapes of the southern slopes of the Greater Caucasus. The article talks about the geological development of the mentioned areas in different periods, the formation of the relief as a result of natural geographical processes, and also the factors and climatic features of the climate in these areas.

Keywords: Great Caucasus, geological structure, depression, ridge, sedimentation, fascia, uplift, anticlinal, climate.